

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

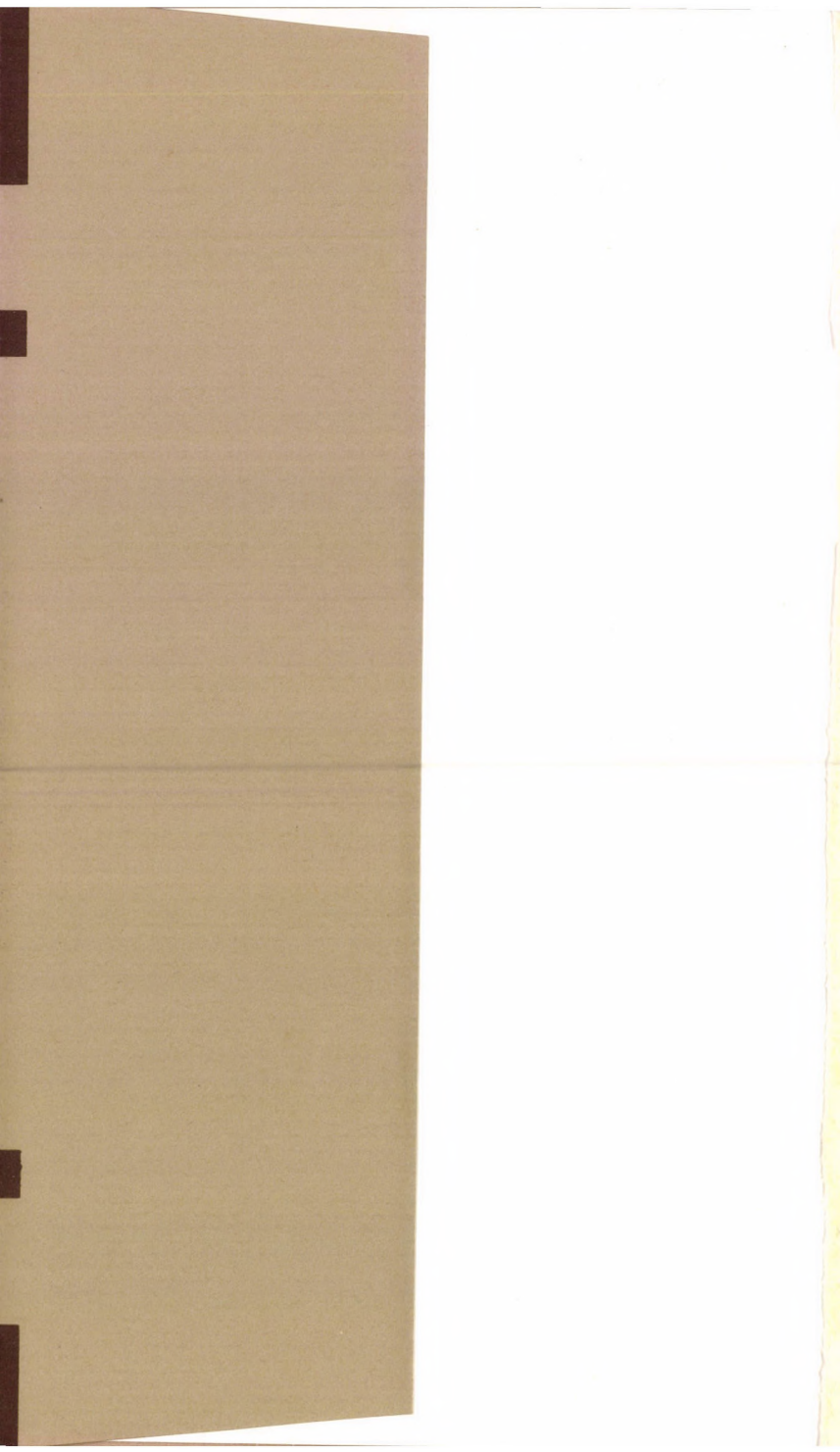
BORZSÁK ISTVÁN

A RÓMAI
TÖRTÉNETI HAGYOMÁNY
KIALAKULÁSA

77

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

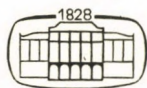
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

BORZSÁK ISTVÁN

A RÓMAI
TÖRTÉNETI HAGYOMÁNY
KIALAKULÁSA

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1988. JANUÁR 28.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes
és levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 5691 X

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1990

© Borzsák István, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Az orvosi hivatásának szolgálatában
mártírhalt

Dr. BORZSÁK LÁSZLÓ

emlékének

Non omnis mortuus est

SUMMARIUM

Cicero ugyanazt a fikciót (Romulus halálának legendáját) három alkalommal — mindenkori helyzetének megfelelően — háromféleképpen mondja el. Saját sorsát látja a sohasem volt Coriolanus történetében is: a hellenisztikus (tragikus) történetírói irányzatnak és személyes érdekeinek vagy hiúságának hódolva *érdekesebbé* formálja a képlékeny múltat. Ezt művelték Rómában a patrícius nemzetségek csakúgy, mint a plebejus származásúak: minél dicsőbb ősről gondoskodtak a legkorábbi időktől fogva, és evégből a „közönséges heraldikai hamisítástól” (Mommsen) sem riadtak vissza. De hovatovább nemcsak egyik vagy másik családnak, hanem az ellenséges környezetben terjeszkedő Rómának is szüksége lett uralmi helyzetéhez méltó őstörténetre. Így formálódott ki pl. Róma alapítóinak mondája, amelynek ambivalenciáját azonban még Augustus aranykora sem tudta megnyugtatóan harmonizálni, de annál inkább sikerült aztán a keresztény egyházatyáknak fegyverként — a „pogány” Róma ellen — felhasználniuk. A legendás ősi énekek inkább csak később és másutt is fel-felbukkanó legendák; a színes liviusi epizódokból „Ahnennieder”-t konstruáló Niebuhr (Lachmann, Macaulay . . .) mindenestre a magyar romantika múltformálásában is sokat segített. Néhány közismert Livius-

részlet (a Horatiusok és Curiatiusok küzdelme, az áruló Mettius bűnhődése, Cincinnatus) újszerű interpretálása világossá teszi a bevezetőben említett hellenisztikus historiográfia szerepét Róma történeti hagyományának megformálásában. Mindez 300 körül és után, az Alexandria révén kisugárzó hellenizmus jóvoltából ment végbe. Ennek a folyamatnak kulcsfigurája Rómában Fabius Pictor, az első — még görögül író — római historikus.

Huszonhat éves voltam, amikor „Cicero-interpretációk” címmel egyetemi magántanári próbaelőadásomat tartottam.¹ Ebben a Romulus halálához fűződő későbbi fikcióknak — rejtélyes eltűnésének, a bibliai (II. Kir. 2,11) Illéséhez hasonló égbe ragadtatásának, majd isteni alakban vélt megjelenésének — Cicerónál olvasható három különböző változatát próbáltam értelmezni. Bizonyos, hogy kitalálással² van dolgunk, de nem minden további nélkül „Caesar előtti” kitalálással.

A változatok nyomon követése tanulságos eredményre vezetett. Kiderült, hogy az elsőben (De re publ. II 10,20) Cicero fenntartás nélkül regisztrálta a város legendás alapítójának — a kor műveltségéhez képest szinte hihetetlen, szerinte mégis hitelt érdemlő — apoteózisát, illetőleg az azt követő „leszállását”, hiszen egy Proculus Iulius nevű falusi ember (*homo agrestis*) — igaz, hogy *inpulsu patrum* — arról számolt be a király eltűnése miatt kétségek közt hánykódó népnek, hogy ő látta, mégpedig a most Quirinalisnak nevezett magaslaton, a meghagyása szerint *Quirinus* néven istenként tisztelendő Romulust. Ezt a változatot olvasuk Livius harminc évvel későbbi előadásában (I. 16,6 sk.) is, persze még ciceróibb szónoklat formájában: *Romulus, parens urbis huius, . . . caelo repente delapsus se mihi obvium dedit,*

majd a nem szavajátszó tanú (*gravis, quamvis magnae rei auctor*) *oratio recta*ban idézi a neki megjelent isten szózatát Róma nagyra hivattottságáról: „*Abi, nuntia Romanis caelestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit...*”³ A nyilván kitalált Proculus Iulius a továbbiakban mint az első király „hű barátja” (Plut., Rom. 28,1) vagy éppen utódja (Plut., Numa 5,2 és 6,1), tartós szerephez jutott, és a hagyomány ilyen formálásában Cicero is szerepet vállalt: a *De re publica* megírásakor (56 táján), azaz a száműzetésből való visszatérését követő keserves kijózanodás állapotában, vagyis félreállítottságában igyekezett olvasóival — és magával is — elhíttetni, hogy azért Romulus, majd Scipio után harmadiknak ő (Cicero) az eszményi *res publica* megteremtője, illetőleg megmentője.

A tények persze nem igazodtak a hiú szónok vágyálmáihoz. Aki még a *De re publica* megírásakor is azt képzelte, hogy az ő kezében van az állam hajójának kormányja, előbb-utóbb kénytelen ráébredni, hogy jóval lentebb, a nyirkos hajófenékben kell meghúzódnia. Így érthető, hogy a caesari egyeduralkodó időszakában — vontatottan — készülő *De legibus*ban olvasható mondaváltozat másképpen hangzik. A „Törvények” bevezető jelenetében a platóni *Phaidros* letelepedésre csábító lombsátrát az arpinumi otthon öreg tölgyfája (*quercus Mariana*) helyettesíti, melynek láttára a beszélgetőpartner Atticus megkérdezi, hogy

mi is az igazság az illető fához fűzött költői legendák dolgában. A házigazda kérdéssel válaszol (II, 3): Hát az a jelenet *biztos-e*, amely barátja quirinalisi házában közelében játszódott le Proculus Iulius és Romulus között, vagy *igaz-e* Boreas leányrablásának Atticus athéni villája környékére lokalizált mítosza? Ne bolygassuk az efféle hagyományt, ne követeljünk költőtől — a *Marius* költőjétől — tanúbizonyossággal igazolható *veritast*, hiszen ugyanannyi erővel Numa és Egeria nimfa találkozásait, Tarquinius Priscus kalapjának mesés történetét is szó szerint kellene értelmeznünk, márpedig „mások a történetírás és mások a költészet törvényei!” (I 1,5 *alias in historia leges observandas, alias in poemate.*) Látván látjuk, hogy a Proculus Iulius-történet itteni és ekkori funkciója lényegesen különbözik a korábbiétól.

Hát még a harmadik változaté! A Pompeius-párt maradványainak végleges leverése (Munda, 45 ápr.) után a „magánlevelezés árnyékában biztonságosan mennydörgő Cicero” (Mommsen) hírhedt nyelvkészségével Quirinus — vagyis a zsarnokká fajult és ezért a szenátoroktól felkoncolt Romulus — sorsát kívánja a diktátornak (Att. XII 45,3 *eum σὺν-
ναοῦ Quirino malo, quam Saluti*): „inkább tiszteljük Quirinusszal egy fedél alatt, semmint *Salus* közeli templomában” — azaz jó egészségben. Cicero kívánsága, mint tudjuk, hamarosan beteljesedett.

Tanulságos példasorozat, mert szemléletesen mutatja a legendás múlt képlékenységét — a szerző pillanatnyi helyzetének vagy vágyainak megfelelően. Maradjunk egyelőre a legendás múltban és ugyanannál a szónok-szerzőnél, aki a *maga* meggyőződését és gyakorlatát árulja el, amikor a „*Brutus*”-ban (11,42) Atticusszal ezt mondhatja: „...*concessum est rethoribus ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius.*” Az antik ékesszólásnak ebben a klasszikus áttekintésében bizonyos görög-római *synchronismosok*ról, Itáliában a „súlyos” volscus háború, amott a perzsa invázió hozzávetőleges egyidejűségéről (vö. Gell. XVII 21,11 sk.), továbbá a két főszereplő: Themistoklés és Coriolanus hasonlónak ítélt sorsáról van szó (10,42): *si quidem uterque, cum civis egregius fuisset, populi ingrati pulsus iniuria se ad hostes contulit conatumque iracundiae suae morte sedavit.*⁴ Vagyis nemcsak Görögországnak volt ám „kiváló polgára”, akit a hálátlan nép elűzött! A párhuzam ettől fogva már erősen sántít, mert a „honmentő” Cicero nem pártolt az ellenséghez, mint Themistoklés vagy Coriolanus, és haragos felindulásának következményeit sem kellett tulajdon halálával lecsillapítania. De az eleje — a méltatlan száműzetés elviselése, illetőleg el nem viselése — tanulságos továbbfejlesztésre csábítja Cicérót: más véget szán a „rokon sorsú” hősnek, mint a réges-régi Fabius Pictor, a római történetírás úttörője (*apud Liv. II 40,10 perisse tra-*

dunt alii alio leto; apud Fabium . . . usque ad senectutem vixisse eundem invenio . . .), akinek változatához Atticus is csatlakozott történeti művében, és a nagyobb hatás kedvéért a hírhedten kalandos Kleitarchos fikciójának Coriolanusra történő alkalmazását ajánlja, már-mint azt, hogy a hontalanságba kényszerített Themistoklés egy áldozati bika vérének felhajtasásával vetett véget életének (11,43 *hunc isti aiunt, cum taurum immolavisset, excepisse sanguinem patera et eo poto mortuum concidisse*). Ezt kellő szónoki dísszel és tragikus páthosszal lehetne előadni, míg a „közönséges” — megszokott — halál leírása nem adna alkalmat az annyiszor óhajtott „díszítésre” (*hanc enim mortem rhetorice et tragice ornare potuerunt, illa mors vulgaris nullam praebebat materiem ad ornatum*). Ha Cicerónak így kedves, Atticus mosolyogva áll rendelkezésére: még egy áldozati csészét (*patera*) vagy akár egy bikát is felajánl neki, hogy Coriolanusa „második Themistoklésszé” lényegüljön, *ut Coriolanus sit plane alter Themistocles*.⁵

Cicero párhuzamkeresésének és múltformálásának önkényességét az egész jelenetből áradó irónia is csak némiképp enyhíti, az emlékezetes Luceius-levél (Fam. V 12)⁶ gátlástalan öndicséretét pedig az „*epistola non erubescit*” előrebocsátása sem teszi rokonszenvenné; hiúságának ennyire leplezetlen megvallása mindenesetre segít bennünket az eligazodásban.

Itt máris megállapodhatunk, hogy összefoglaljuk az eddigi tanulságokat. Láthattuk a történeti hagyomány alakításának különféle rugóit. Cicero a maga pillanatnyi helyzete szerint kap fel vagy ejt el olyan nyilvánvaló fikciót, mint Proculus Iulius „tanúbizonysága”, amely az I. században a hatalom csúcsaira jutó *gens Iulia* ősiségét és az első királlyal való kapcsolatait dokumentálná. Emlékezzünk arra a beszédre, mellyel a pályája kezdetén álló Caesar 68-ban nagynénjét, Marius özvegyét búcsúztatta: „Iulia nemzetsége anyai ágon (Marcia révén) királyoktól származik, apai ágon pedig a halhatatlan istenekkel rokon. A Marcus Rexek ugyanis Ancus Marciustól származnak; nagyanyám is ezt a nevet viselte; a Iuliusok pedig Venustól. . . Megvan hát nemzetségünkben az emberek közt leghatalmasabb királyok fensége (*sanctitas*) csakúgy, mint a királyok fölött is uralkodó istenek szentsége” (*caerimonia deorum*).⁷

Tudjuk, milyen divat volt az előkelő római családok őseit Aeneasra és társaira visszavezetni; a polihisztor Varro külön monográfiát írt „*de familiis Troianis*”.⁸ Az efféle hiedelmek nem egykönnyen egyeztethetők össze Caesar felvilágosult lényével. Kortársai sem a feltétlen tisztelet hangján nyilatkoztak „Venus unokájáról” (vö. Cic., *Fam.* VIII 15,2), mint ahogyan majd Tacitus is fölényesen a mesék birodalmába utalja a trójai származás legendáját (*Ann.* XII 58,1 *Romanum Troia demissum et Iuliae stirpis*

auctorem Aeneam aliaque haud procul fabulis vetera). Caesar mindenesetre egyeduralkodó korában is kitartott az átlátszóan politikai fogantatású fikció mellett, sőt talán az egészet ő találta ki. Az Aeneis I. énekének jövőlátomásában, ahol Iuppiter időben és térben végtelen *imperiumot* (I 279 *imperium sine fine*) ígér Aeneasnak és utódainak, Vergilius az Augustus-kori etimologizálás és számmisztika minden vívmányát felvonultatja, hogy a *gens Iulia* örökletes jogait hirdesse (267 skk.):

*at puer Ascanius, cui nunc cognomen Iulo
additur (Ilus erat, dum res stetit Ilia regno),
triginta magnos volvendis mensibus orbes
imperio explebit regnumque ab sede Lavini
transferet et Longam multa vi muniet Albam. . .*

Ehhez a Servius (*auctus*)-kommentárban azt a megjegyzést olvassuk, hogy Ascanius, Aeneas fia, a félelmetes Mezentius legyőzése után kapta a Iulus-nevet: *sicut I. (L.?) Caesar scribit*. A végeláthatatlan szakirodalom⁹ felsorakoztatására itt nincs mód; biztos, hogy a kezdeményezés — az albai Iulius-ősök és a romulusi városalapítás összekapcsolása, a hagyományban szereplő *Silvius* és a *gens Iulia* őseként felmutatható *Iulus* ellentétének akrobatikus kiegyensúlyozása — ha nem személyesen a diktátortól, akkor is minden bizonnyal a diktátor környezetéből indult ki.

Hasonló ügyeskedésről árulkodik egy másik, nyilván hiteles értesülésekre támaszkodó

Servius-hely (az Aen. V 568 sk. sorához: *alter — sc. ductor iuvenum, a parvus Priamus* után — *Atys, genus unde Atii duxere Latini, parvus Atys pueroque puer dilectus Iulo*): *propter Atiam dicit, matrem Augusti. . . , vult enim eius etiam maternum esse genus antiquum*. Ez annyit jelent, hogy a plebejus At(t)iusoknak, különösen mióta az ariciai M. Atius Balbus — Iulius Caesar Iulia nevű nővére révén — rokonságba került a Iuliusokkal, majd főképp amikor ennek a Iuliának az unokája Augustus néven bevonult a történelembe, kellett ugyancsak trójai ősokról gondoskodniuk. Így lett Augustus anyjának az őse az Aenas-fi Iulus kedvelt barátja, akárcsak Proculus Iulius Romulusé.

Természetesen kapcsolódik az eddigiekhez a bevezetőben érintett Coriolanus-legenda vizsgálata. Tisztelt hallgatóim Coriolanust jobbdára Shakespeare tragédiájából ismerik, hangulati aláfestésül pedig Beethoven nyitányát idézik fel, pedig Beethoven ezt a művét (1807) nem is Shakespeare, hanem az osztrák H. J. von Collin Coriolanus-tragédiájához (1802) komponálta. Szerencsére vannak közöttünk olyanok is, akik a történetre gimnáziumi Livius-olvasmányaikból emlékeznek. Mindezen tisztelt hallgatóimat ezennel ki kell ábrándítanom: a hagyományban szereplő Marciusok patríciusi csoportja csak erős fenntartásokkal tekinthető történetinek. Ez a negyedik római királyra, Ancus Marciusra ugyanúgy vonatko-

zik, mint a köztudatban a patríciusi érdekek elszánt védelmezőjeként élő Cn. Marcius Coriolanusra. Mommsen szerint¹⁰ a Coriolanus-történet „plebejisches Einschiesel” a pyrrhosi és az I. pun háború korából, „amikor az új plebejusi előkelőségekben a régi, még mindig irigyelt nemzetségi arisztokráciához való törleszkedés egybeforrt a győzelmes demokrácia büszkeségével.” A római királyok kanonizált galériájában számon tartott király — későbbi konstrukció szerint Numa Pompilius veje — a IV., de inkább a III. század folyamán hatalomhoz jutó plebejus Marciusok fennen mutogatott őse. A család tekintélyét C. Marcius Rutilus (négyeszeres consul, dictator, censor) alapozta meg a 350-es években, M. Marcius pedig a II. pun háború idejében büszkélkedhetett elsőnek a *rex sacrorum* méltóságának elnyerésével: innen a *Marcius Rex*ek őst kreáló kedve és igénye.

Ennek az igénynek megnyilvánulásaként tarthatjuk számon a kevésbé ismert L. Marcius historiográfiai szerepét. Az illető *tribunus militum* a II. pun háború során Hispániában elesett Scipio-fivérek helyébe választott *tumultuarius dux*ként derekasan vitézkedett, jelentőségét azonban az annalisztika alaposan eltúlozta, amikor a hispániai kudarcok közepette camillusi, szinte megváltói szerepre méltatta (Liv. XXV 37,1 *vir unus res perditas restituit*). Tudomásunk szerint az illető Marcius szájába adott szónoklatot (XXV 38,2-22) sem inter-

pretálták még méltóképpen,¹¹ de kiváltképpen nem a gyújtó hatású *adhortatio* eredménye — a fényes győzelem — után regisztrált *prodigiumot* (39,16): a vezéri buzdítás közben Marcius fejét lángnyelv nyaldosta körül (*verae gloriae eius etiam miracula addunt flammam ei contionanti fusam e capite sine ipsius sensu cum magno pavore circumstantium militum*). Ezt a csodás fényjelenséget — Servius Tullius születési legendájától a betlehemi csillagig — „*Innoxia flamma*” c. előadásunkban,¹² az iráni *χvarnah* hellénisztikus átvételének magyaráztuk. Ez Rómában feltehetőleg Mithridates nagykirályi szimbolikájának, illetőleg birodalmi propagandájának ellensúlyozása végett mint *fortuna (gloria) populi Romani* honosodott meg; a Marcius-család említett tagjának feje köré is a hellenisztikus historiográfia későbbi képviselői ügyeskedtek oda a keleti eredetű dicsfényt.

Fentebb már többször volt szó a Marciusok családi hagyományának máig legismertebb, csak éppen fiktív nagyságáról, a büszke Coriolanusról, tragédiák hősről. Szemmel láthatuk, hogy Cicero milyen könnyedén formálta volna érdekesebbé, izgalmasabbá a régebbi hagyományban — az úttörő Fabius Pictor görög évkönyveiben — túl „közönségesnek” érzett véget, Coriolanus szomorú öregségét (Liv. II. 40,10) a Themistoklés-legenda ráhúzásával. Pedig már a Fabius Pictor-féle változat is drámai színezés eredménye, hiszen a számkivetésben sínylődő hős rezignált szavai (*multo mise-*

rius seni exilium esse) görög tragédiák, közelebbről a kolónosi ligetben hontalanul (Soph., Oid. Kol. 208) bolyongó Oidipus panaszát visszhangozzák.¹³

Mint a Marcusokról, hasonlóképpen *ad maiorem gentis gloriam* kiagyalt és terjesztett családtörténeteket még szép számban sorolhatnánk a Brutusokról, Po(m)piliusokról, Hostiliusokról, Calpurniusokról, Memmiusokról, Cluentiusokról stb. A maga módján demokrata Mommsen az Octaviusok vagy Vitelliusok királykori patrícius őseiről kitalált mendemondákat „egészen közönséges heraldikai hamisításnak” (másutt „adliche Lügenseigkeiten”-nek) minősítette.¹⁴ T. hallgatóim csalódottan fogják tudomásul venni, hogy pl. L. Iunius Brutus, a királyok elűzője, Lucretia megbosszulója, a „szabad” köztársaság atyja és tulajdon fiainak kivégeztetése árán is megvédelmezője — aligha tekinthető történeti személynek.^{14/a} A római zsarnokölő a IV. században a *nobilitas* soraiba emelkedő plebejusi családnak utólag¹⁵ kitalált patrícius őse, akinek kísértete azonban még 44 tavaszán is „szabadító” tetre tüzelte a késői utódot.¹⁶

Ilyen körülmények között mit fogadhatunk el történeti valóságnak abból a kusza adattömkelegből, amelynek színes epizódjai — főleg Livius jóvoltából — kétezer év óta hagyományozódnak az iskolai kompendiumokban, és megszentelt magatartásformák példaképeként^{16/a} akárhányszor *hathatnak* is az esemé-

nyek alakulására? Az ajánlható recept meglehetősen száraz, de üdvös: mivel plebejusi származásúak csak a Licinius—Sextius-féle törvény életbe lépte óta pályázhattak a legfőbb méltóságra, a 360-as évek *előtti* listákban szereplő plebejusi consulnevek mind hamisak, hitetlenek legfeljebb a később kihalt nemzetségek képviselői fogadhatók el, mivel ilyenek kitalálásához már senkinek sem fűződött érdeke.

Most, miután az eddigiekben szó esett a Coriolanus-*drámáról*, a mintául vett Themistoklésnek befogadójával együtt eljátszott, tragikus oltalomkérési jelenetéről¹⁷ és — legalább is utalásszerűen — a kialakuló római történetírás hellenisztikus előzményeinek peripatetikus (tragikus) irányzatáról,¹⁸ próbáljunk szembenézni először is a hosszú fejlődés eredményeképpen kanonizálódott Romulus és Remus-monda historiográfiai problémáival. Magát a mondát nemrégiben még minden gimnazista ismerte. Előzményeiről itt annyit, hogy Plutarchos Romulus-életrajzában (3,1) a peparéthosi Dioklésre hivatkozik, mint aki Róma kezdeteit a leghihetőbben adta elő. Innen tudjuk, hogy nagyjából őt követte előadásában Fabius Pictor is. A rendelkezésünkre álló változatok egybevetéséből megállapíthatjuk, hogy Dioklés — hitelesebb történeti források helyett — elsősorban Sophoklés „*Tyró*” c. tragédiáját vette mintául, és az ikrek csodás felnevelkedését az aristotelési Poétika (c.10) előírá-

sai szerint „bonyolult cselekvénnyé” formálta.¹⁹ Ehhez mozgósította a felismerés szokványos kellékeit és a minél hatásosabb drámai fordulatokat (peripeteiákat, vö. Dion. Hal. I 79 skk. és Plut., Rom. 7 sk.). A színpadi követelményeknek megfelelően Romulus jelentkezik nagyapja előtt, a gonosz Amulius pedig másképpen tudja meg, hogy a kitett gyermekek *élnék*. Előkerül a Tiberisre bízott bölcső is, rajta a felirat, de a zsarnok király nem nyugszik, amíg minden ki nem derül, és persze az igazság nem győzedelmeskedik. Ennek a látzólag világos tényállásnak fölöttébb zavaros hátterét és a megértéshez szükséges részleteket mintaszerű alaposággal fejtette ki O. Gigon „Zur Geschichtsschreibung der römischen Republik” c. tanulmányában.²⁰ Fabius Pictor „hellenisztikus előadástechnikájának” színeségét — épp a Romulus-legenda, valamint Coriolanus szomorú öregkora kapcsán — a következtetéseiben egyébként túlzottan óvatos D. Timpe is kiemeli legújabb, mértékadó összefoglalásában.²¹

H. Strasburger volt az, aki a Romulus és Remus-monda heterogén elemein és zavaró ellentmondásain kívül valami egészen újra: bizonyos Róma-*ellenes* vonásokra hívta fel a figyelmet.²² A IV. század végére, de inkább a III. század elejére, tehát egyrészt a makedón világbirodalom kialakulásának és válságának, másrészt Róma közép- és dél-itáliai térhódításának évtizedeire tehető *mixtum compositum*

tumot nyilván politikai impulzusok formálták; a korabeli pénzvereteken vagy az Ogulnius-fivérek 296-ból említett szoborcsoportján az ikrekkel együtt megjelenített farkas alakjából csak a merész fantáziájú kutatók következtethettek holmi vallásos-misztikus őszimbólumra. Ténynek fogadhatjuk el az Ogulnius-nemzetség több befolyásos tagjának a Fabiusokkal (esetleg a történetíró Fabius Pictorral is) fennálló kapcsolatát,²³ de ezzel még nem magyaráztunk egyet sem azok közül az aggályos momentumok közül, amelyek a római ősmonda iskolás korú olvasóit is zavarják. Az ikrek egy *vi compressa* Vesta-szűz gyermekei; Mars isten korántsem *certus pater*; a nevelőanya *lupa*; az ifjak rabló életmódot folytatnak; „népük” innen-onnan összeverődött csöcselék; a városalapítást megelőző *auspicium* jóhiszeműsége is vitatható; mindezt testvérgyilkosság, majd a vendégjogot lábbal tipró nőrablás tetőzi be. Feszengő bizonytalanságunkat nem enyhíti a hérodotosi Kyros-monda vagy az illető sophoklési tragédia mintául vételének bizonyossága, tisztázatlan marad, hogy a korábbi hagyományban szereplő Rhómosból miért lesz ikerpár, ha azután Romulus mégiscsak egyedül marad; a farkas sem éppen királyi állat, és Róma mindenkori ellenfelei ugyancsak éltek a gyalázkodás kínálkozó lehetőségeivel. Gondoljunk csak Mithridates vádbeszédére (Pomp. Trogus apud Iust. XXXVIII 6,7): „Nem hiába táplálta farkas a város alapí-

tóit, az egész római nép is farkaslelkű, telhetetlen, vérre, hatalomra, gazdagságra szomjazik. . .” Ezért tiporta volna el a szövetséges háború idején az itáliai *bika* a római *farkast*, mint ahogyan az itáliai pénzek ábrázolása mutatta. Nehezen térhetünk ki a következtetés elől, hogy a Róma ellen felhasználható utalások az erőszakkal terjeszkedő katonaállamnak szólnak: a fenyegetett vagy máris alávetett, de Rómánál egyelőre műveltebb környezet hangozó propagandával reagált a római fegyverek sikereire. A görög Dioklés, akinek dramatizáló előadását Fabius Pictor követte, nem írhatott a nyílt ellenségeskedés jegyében (hiszen akkor a Róma ügyét képviselő Fabius nem őt választotta volna), de még ebben a többé-kevésbé semlegesnek képzelhető forrásműben is lapangott jókora adag Róma-ellenesség, amit az *első* római történetíró nem közömbösített vagy fordított a visszájára olyan sikerrel, mint annalista utódai vagy majd az aranykori Róma harmonizált eszményi képének megálmodója, Vergilius.

Strasburger szemléletes hasonlaltal zárja²⁴ okfejtését: „Amikor a római *virtus* hovatovább a közép- és dél-itáliai környezet létét fenyegette, a szorongatottak olyan ajándékkal hódoltak neki, mint a haldokló Nessos Héraklésnek. . . A fiatal nemzet a korábbi, szegényes ősmondája helyett kapott egy olyat — uralmi helyzetéhez méltót, pompásan csillogót, magvasat —, amelynek előnytelen alapvo-

násait évszázadok hazafias magyarázkodásának sem sikerült eltüntetnie.” De a kezdeményező Fabius Pictor tekintélye akkora maradt a későbbiekben is, hogy a római ikek mondájának zavaros fikciói — minden apologetikus igyekvés ellenére — jórészt továbbéltek, és a *pogány* Róma erkölcsi jogosultságát vitató keresztény polémia élharcosainak — elsősorban Augustinusnak — romboló hatású *vádanyagot* szolgáltatottak.

A halikarnassosi Dionysios, ez az Augustus Rómájában szorgoskodó *Graeculus*,²⁵ „Római archaeológiájában” (I 79,10) a királyi ikeket úgy említi, mint akikről a rómaiak ősi énekeikben „mind a mai napig (ἔτι καὶ νῦν) énekelnek” — akárcsak Coriolanusról, akit „istenfélő és igazságos embernek és nem hazárulónak magasztal himnuszokban mindenki” (VIII 62). Mindez az id. Cato (a „Censor”) „*Origines*” c. művére vezethető vissza. Cato ebben az írásában sok mindent visszaálmodhatott a „régii Róma” erkölcséről, aminek *realitását* a nem kevésbé álmodó Cicero is kérdésesnek mutatja a „*Brutus*”-ban olvasható *óhajával* (19,75): *utinam exstarent illa carmina. . .*, vagyis a *de clarorum virorum laudibus* a Cato „*Origines*”-ében említett énekek, amelyek hajdanában vendégségek alkalmából hangzottak el, az ő korában már nem voltak szokásban, és erősen kérdéses, tesszük hozzá, hogy Cicero előtt másfél századdal szokásban voltak-e. Gyanakvásunk megalapozottságának valószí-

nűsítése végett a „*Brutus*” után — 45-ben — írott „*Tusculumi beszélgetések*” I. és IV. könyvének kezdő mondataiból (I 2,3, ill. IV 2,3) idézzük a *gravissimus auctor* nyilatkozatát: *dixit Cato morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes.* Nos, Cicerónak ez a Catóra hivatkozó adata, amely az irodalomtörténetekben az ősi *carmina convivalia* meglétét dokumentálná, annyit bizonyít, mint a részletek majdnem szó szerinti kimásolása Galeotto Marziónak Mátyás királyunk bölcs vagy tréfás mondásairól és tetteiről (*de egregie, sapienter, iocose dictis et factis*) írott művecskéjében (c.17) — magyar eleink lakomákon elhangzott énekeiről.²⁶

Ha most arra gondolunk, hogy nemcsak Romulusról és Remusról meg Coriolanusról „énekelték mind a mai napig”, hanem Xenophón (Kyrup. I 2,1) szerint Kyrosról, Tacitus szerint pedig Arminiusról is (Ann. II 88,3 *caniturque adhuc barbaras apud gentes*),²⁷ és hogy mesterünk, Ed. Norden ezeket a sűrűn emlegetett párhuzamokat még továbbiakkal is megtoldotta,²⁸ akkor a Niebuhr-féle „Ahnenliedtheorie” megítélésében nagyobb meggyőződéssel csatlakozhatunk H. Dahlmann kategorikus tagadásához,²⁹ semmint A. Momigliano hatalmas erudícióra alapozott apológiájához.³⁰ Az utóbbi — nemrég elhunyt, kitűnő — szerzőnek az a Niebuhr mellett felhozott „súlyos” érve, hogy a római hagyomány különle-

gesen gazdag „jó történeti balladába illő alakokban és epizódokban, amint ezt Macaulay is tanúsíthatja”,³¹ vajmi keveset nyom a latban. Annyit mindenesetre ő is megenged, hogy „közelebbről nézve a dolgok nem is olyan egyszerűek.”³² További összefüggések részletezése helyett érjük itt be néhány évszám felsorolásával: Niebuhr „Römische Geschichte”-jének I. kötete (benne az „Ahnenslieder”-elmélet) 1811-ben látott napvilágot, K. Lachmann dalmélete 1816-ban, Mednyánszky Alajosnak a magyar előidőkből (Aus Ungarns Vorzeit) vett elbeszélései és mondái az 1820-as évek folyamán, Horvát István „Rajzolatai” 1825-ben, Macaulay római balladáit 1842-ben, Ipolyi Arnold „Magyar mythológiá”-ja pedig 1854-ben. Mednyánszky műve nem csak az osztrák eposzköltészetre volt hatással: köztudomású, hogy valóságos kincsháza volt a hazai költészetnek,³³ Ipolyi Mythológiájának hatásáról nem is szólva.

T. hallgatóim most a folytatásra gondolnak. A „Zalán futása” 1825-ben jelent meg. Kölcsey „Nemzeti hagyományok” c. tanulmányában (1826) az Attila asztalánál éneklő bárdokról és az Anonymus említette köznépi énekekről írt, „amelyekben régi tettek dicsőítették”, majd így folytatta: „Ami Attila alatt s Árpád unokáinak idejében s még Mátyás alatt is megtörtént, miért ne történhetett volna meg a köztök lefolyt korban is? . . . A nemzet hős korának hagyományai kebelünk bűnös elhülé-

sében lelték sírjokat.” Madách pedig — Kisfaludy Társaság-beli székfoglalójában (1861) — már büszkén említhette „Árpádunkat, Toldinkat ... kiknek egyenesítő jellemvonásaik, mint lemenő nap sugara, a szerint halaványultak, amint cselekvésök hatása fogyott, egy Vörösmarty, egy Arany teremtő ihletére a költészet magasító dicsében ébredtek újra...” Vagyis: más a mag, a *történeti valóság*, és más annak koronként és esetenként változó *tudati* tükröződése, illetőleg időszerű funkciója.^{33/a}

De térjünk még vissza néhány közismert „ballada”-témára! A Horatiusok és Curiatiusok történetéről³⁴ szólván Livius (I 24,1) is bizonytalankodik: *in re tam clara nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint*. A bajnokok párviadalának kutatói egy csomó párhuzamot tartanak számon az Iliastól (III 66 skk.) Dávid és Góliát küzdelméig (I Sám. 17), Tacitus Germaniájától (10,3) Cuchulain ír legendájáig; Ogilvie³⁵ mindenesetre elutasítja Macaulay ötletét, amely szerint a liviusi leírás „no doubt came from some old national ballad”.

A hármassikrek bajvívása talán ősi (indoeurópai?) monda, amely a római hagyományban összekapcsolódott Tullus Hostilius uralkodásával, Mettius Fufetius árulásával és az albai anyaváros lerombolásával.^{35/a} Az emlékezésben ködlő gyér történeti anyag bővült, színeződött bizonyos római monumentumokhoz —

a „Horatia”-síremlékhez, a *tigillum sororium*-hoz stb. — fűződő későbbi aitiológiákkal. Ezek összeötvöződése³⁶ a III. század végére tehető. Ogilvie helyesen mutatott rá a nézők hangulatának Thukydidéstől (VII 71) tanult megjelenítésére vagy Livius előadásának homérosi mintáira (I 25,1 *in medium procedunt*, vö. I 1. III 341; 25,2 *consederant*, vö. I 1. III 326),³⁷ csak a Nagy Sándor-hagyományban Kleitarchoséktól meghonosított homérizálásról nem esik szó. Mi a tragikus történetírástól örökölt *spectaculum*-motívumnak itt is szembetűnő alkalmazására hívtuk fel a figyelmet.³⁸

Nem kevésbé tanulságos megfigyelésekre adott alkalmat a hűtlen Mettiusra váró büntetés liviusi ábrázolásának (I 28,10) vizsgálata.³⁹ Mettius kivégzésének módja — a négyesfogatokra kötözött áruló testének kettészakítása — párhuzam nélkül áll a római büntetőjogban. Legfeljebb a germán törzsek gyakorlatából ismerünk példákat (Theoderik állítólag alkalmazta), sőt egy áruló Szamosközy István „Erdélyi történetében” (II 327) is a Nagy Sándor-hagyományból ismerős Bëssos vagy az albai Mettius büntetését szenvedni el, „hogy az adott szavát szökésével máshova hurcoló embernek a holtteste is . . . többfelé szórattassék, intő például minden jövőbeli árulónak”. Mettius meghurcolását,⁴⁰ akár az imént említett párviadal némely vonását, szintén homérizálásnak kell felfognunk, hiszen Achilleus boszúját reprodukálja, éppen csak a „tragikus”

hellenisztikus történetírás és a nyomába szegődő római annalsztika gyakorlata szerint az eredetire folyvást licitálva. Ezt a fokozást szemléltesse Homéros és Livius egybevetése: Tullus nem *egy bigához*, hanem *két quadrigához* kötötteti ellenfelét, de nem a holtat, hanem az eleven testet; Hektor meggyalázását szánakozva *nézték* az istenek (II. XXIV 23), míg Mettius széttépetésének szörnyű látványát senki sem bírta elviselni (I 28,11 *avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos*). Ez az, amire a Coriolanus-legendát boncolgató Momm-sen is⁴¹ felfigyelt: a Corioli városát megvívó hős a Valerius Maximusnál (IV 3,4) olvasható teljesebb hagyomány szerint a vitézségért kijáró consuli dicséreten és kitüntetésekén kívül tíz foglyot, tíz lovat, száz marhát és annyi ezüstöt kapott a zsákmányból, amennyit elbír, de ő csak egy ismerős fogoly kiváltását kérte és egy harci mént fogadott el (vö. Dion. Hal. VI 94); ugyanígy az Achilleus Ilias-beli kérlelésének mintájára szerkesztett coriolanusi változat fokozása (Liv. II 39,9 skk., ill. Dion. Hal. VIII 22 és 37 sk.): először öt, majd tíz consuli rangú követ, végül az egész papság járul elébe,^{41/a} de mindhiába, míg az asszonyok *precibus lacrimisque* (Liv. II 40,2) el nem érik azt, amit férfiak nem tudtak elérni.

A Rómában hősi énekek (Ahnennieder) formájában tovább élő népi hagyományt vélte kitapintani Niebuhr a Cincinnatus-hagyományban (Liv. III 26,9) is.⁴² Az erényes, sze-

gény T. Quinctius Cincinnatus megható történetét nemrégiben még minden iskolás ismerte: megszámlálhatatlan nemzedéknek — még Washingtonnak vagy Kossuthnak is — eme példaképe „vagy árokásás, vagy szántás, de minden bizonynal paraszti munka közben” (*seu fossam fodiens . . . , seu cum araret, operi certe agresti intentus*) fogadta Tiberisen túli földcskéjén a szenátus küldötteit, akik megkérték, öltön togát, és úgy hallgassa meg az üzenetet. Az ámuló Cincinnatus egy kunyhóból hozatja elő az ünneplőt, majd letörölvén magáról a port és verítéket, rongyok (vagy meztelenség) helyett polgári díszben veszi át diktátori kinevezését, hogy a római sereget gyors intézkedésével kimenekítse szorult helyzetéből, és győzelme után tisztjéről leköszönve visszatérjen az eke szarvához.

Annyit még számon szokás tartani, hogy ez a szép elbeszélés a korai köztársasági idők legendás diktátoráról — megható részleteivel egyetemben — késői kitalálás. Az eke mellől elszólított szabadító hős történetét legújabbban Ogilvie is „tisztára legendásnak” minősítette.⁴³ A legenda változataiban⁴⁴ az illető nemzetségnek *több* képviselője szerepel: a bonyolult helyzet tisztázásával mindmáig adós maradt a kutatás. Mi magunk a Nagy Sándorvulgata egyik mellékszereplőjével kapcsolatban figyeltünk fel az összefüggésekre: a sidóni (vagy tyrosi) Abdalonymos (Diod. XVII 47; Curt.Ruf. IV 1,19 skk.; Iust. XI 10; Plut., De

fort. Alex. 2,8) volt az az elszegényedett, de jóra való királyi sarj, akit Nagy Sándor Tyros bevétele után — *cum operam oblocare ad puteos exhauriendos hortosque inrigandos solitus esset, misere vitam exhibentem* — királyi székbe ültetett. Érthető, hogy a hellenisztikus „Sensationshistorie” kedve és ízlése szerint pertraktálta az ősi — egyebek közt az akkádi Šarrukīnu nevéhez kapcsolt — keleti történetet, majd a római annalisztika találékony képviselői az egészet — az „erényes, ősi Róma” nagyobb dicsőségére — a Tiberis mellé tették át.

A kertészből lett király mitikus képének elemeit tapinthatjuk ki a „szegény Serranus” alakjában is. A színes, de szétfolyó és megfoghatatlan hagyomány adatait még senkinek sem sikerült összehangolnia. Nem is sikerülhetett: a hol Cincinnatusszal, hol Atilius Regulusszal vagy a rejtélyes Serranusszal manipuláló szerzők vizsgálata azt mutatja, hogy az Atilius Serranusról szóló elbeszélés bizony gyér történeti elemeknek nyelvi mesterkedéssel való elegyítéséből formálódott, miközben minden közreműködő ügyelt arra, hogy a konstrukció csinált voltát véletlenül se árulja el holmi ellenőrizhető közléssel. A szépen hangzó „ekeszarva mellől elszólított magistratus” mögött történeti valóságként a zavaros képződményben szereplő római nemzetségek (Quinctii, Minucii, Fabii. . .) öndicséretét, műltszépítő tendenciáját, vagy később az i.e. I. század Rómájának nosztalgiáját ragadhatjuk meg. Vergilius

közönsége elérzékenyülve hallgathatta — a „nagy” Cato, a Gracchusok és Scipiók említése után — a „szegénységben is hatalmas” Fabriciust és a „vetéssel elfoglalt” Serranust (Aen. VI 843 sk.), és biztos, hogy senkinek sem jutott volna eszébe a *sulco serentem Serranum* enniusi alliterálását, egyben a Serranus név mondvacsinált etimológiájának (*Serranus a serendo*) közbeszövését tudatlanságnak vagy történelemhamisításnak bélyegezni. Pedig a tetszetős „magyarázat” valóban nem *veriloquium* (azaz *etymologia*), mert a *gens Atilia Serranus* melléknevének a hasonló hangzáson kívül semmi köze a *serere* igéhez: eredetileg *Sar(r)anus*nak hangzott, ami „tyrusit” jelent. Tehát a Cincinnatus — Serranus-legenda — a Nagy Sándor-hagyományban mellékszerephez jutó Abdalónymos révén — ősi keleti mítoszok római átültetését dokumentálja, a hellenisztikus historiográfia többször említett „tragikus” irányzatának és — nem utolsósorban — Alexandria közbejöttének köszönhetően.

Szándékosan kerítettünk sort a Nagy Sándor alapította városra, az elkövetkező századokban a Mediterraneum kereskedelmi és kulturális központjára, a Droysen óta *hellenizmus*nak nevezett folyamat, jelenség és korszak megtestesítőjére. De éppen ezért még egy hajdanában ismert Livius-részletre kell visszatérnünk. Tarquinius Priscus királyságának végére, a csodák közepette született és felnőtt Ser-

vius Tullius uralomra jutásának körülményei-
re, Tanaquil asszonyi ügyeskedéseinek liviusi
leírására gondolok (I 41). *Qui sis, non unde
natus sis, reputa! Si tua re subita consilia tor-
pent, at tu mea consilia sequere!* (41,3.) Az
erélyes asszony a férje halála után nyugtalan-
kodó népet *ex superiore parte aedium per fe-
nestras in Novam viam versas* csendesíti le, a
királyságot Servius Tullius számára így bizto-
sítja. Itt most nem a liviusi írásművészet érde-
kel bennünket, hanem az a régészeti vagy épí-
tészettörténeti tény, hogy az i.e. VI. század
primitív Rómájában nem volt olyan palota,
amelynek emeleti erkélyéről a királyné a római
néphez szólhatott volna. Ilyesmi csak a friss
alapítású világvárosban, Alexandriában szök-
kent az égnek, és csak a IV. század legvégén
ténykedő C. Maenius (censor 318) jóvoltából
vált hamarosan valósággá a feltörekvő Rómá-
ban is (*Maenianum*).⁴⁵

Mondanivalónknak a vége felé járunk. A
római történeti hagyomány kialakulásának
nyomozása közben eddig is többször találkoztunk
nemcsak a Róma városában zajló hatal-
mi harc, a patríciusok és plebejusok közti ve-
télkedés mozzanataival és ezeknek historiográ-
fiai lecsapódásával, hanem a Tiberis-parti pa-
raszti közösség terjeszkedésének itáliai, majd
az egész Mediterraneumot érintő következmé-
nyeivel is. Mindezt nem óhajtjuk *lege artis*
rekapitulálni, inkább még egy auktorhelyhez
füzendő észrevételeinkkel próbáljuk kikerekí-

teni az eddig előadottakat. A holland J. H. Waszink — méltán dicsért összefoglalásában: „Anfangsstadium der römischen Literatur”⁴⁶ — kitért a teljesebb Servius-kommentárnak az Aeneis IV 37 sk. sorához (*Africa terra triumphis dives*) írott megjegyzéseire: *et quidam dicunt Afros numquam triumphasse*. Ezt az ellenvetést a késő ókori kommentátor azzal védi ki, hogy az id. Plinius és Pompeius Trogus szerint igenis afrikaiak találták fel a diadalmenet pompáját: *Afros . . . pompam triumphis primos invenisse*. A rejtélyes utalásokat sikerült azonosítani: Plinius valóban foglalkozott a legendás *egyiptomi Sesostris* alakjával (Nat. hist. XXXIII 3,52), aki a legyőzött királyokat diadalszekerébe fogta (vö. Hérod. II 103; Diod. I 55,4 és 58,2; Val. Flacc. V 418), Pompeius Trogus rendhagyó — mert *nem* Róma-központú — világtörténetének Iustinus-féle kivonatában (XIX 1,7) pedig a *karthágói Hasdrubal* négy triumphusáról történik említés.⁴⁷ Minket ezzel kapcsolatban megint csak nem a kérdés irodalomtörténeti vonatkozásai érdekelnek (hogy ti. Livius Andronicus 249. évi kardalának vagy esetleg „*Regulus*” c. praetextájának karthágói utalásairól lehet-e szó), hanem az egyiptomi Sesostris-hagyományban tükröződő ideológia groteszk túlzásai.⁴⁸ Ti. a nagyhatalmi ideológia képviselői Egyiptomban a hódító fáraók letűntével is tovább melegengették a hajdankor álmait, és nagyvonalúan nemcsak a perzsa, majd a makedón megszáll-

lók teljesítményeit tulajdonították a vágyál-
makból szőtt „Sesostris”-nak (azaz maguk-
nak), hanem a nyugati szomszéd, a Hispania és
Itália felé nyújtózó Karthago hódításait, sőt
még további igényeit is, azt, amit Hannibal
hírének görög szószólói *ugyanúgy* hirdettek,
mint római részről Scipio propagandistái.

De ezzel már az eddig tárgyalt korszakon —
a római hegemonia itáliai megszilárdításának
korszakán — túl a II. pun háborúig és annak
következményeiig,⁴⁹ Róma nagyhatalmi sze-
repvállalásáig jutottunk el: a „birodalom”
(*imperium*) a Kelet meghódításával Makedó-
niára, majd a diadochosok egymást emésztő
háborúskodásai után az oikumené új urára,
Rómára száll át. Ehhez a világtörténeti szerep-
hez nem volt elég átvenni Nagy Sándor eszmei
örökségét: ki kellett alakítani a méltó hátteret,
a világbíró nép mintaszerű történetét is. Ennek
a folyamatnak a II. pun háborúig terjedő ré-
szét próbáltuk megvilágítani azzal, hogy a hel-
lenisztikus historiográfia római — elsősorban
az úttörő Fabius Pictor⁵⁰ nevéhez köthető —
meghonosodásának néhány mozzanatát átte-
kintettük.⁵¹

JEGYZETEK

¹ EPhK 66 (1942), 188 skk.; továbbfejlesztése a „Ciceroniana” című K. Kumaniecki-emlékkönyvben (Leiden 1975, 22 skk.): *Cicero und Caesar. Ihre Beziehungen im Spiegel des Romulus-Mythos.*

² H. G. GUNDEL: Kl.Pauly IV. 1150, ill. II. 1522.

³ Hasonlóképpen: Ovid., Fasti II 499 skk.; vö.: Hor. C. III 3,15. A Proculus Iulius-jelenet részleteiről I. R. M. OGILVIE Livius-kommentárját (Oxford 1965, 84); vö. F. BÖMER Fasti-kommentárjával is, *ad loc.*

⁴ Ugyanígy a később írott „Laelius”-ban (12,42): *Themistocles . . . fecit idem, quod viginti annis ante apud nos fecerat Coriolanus. . . : mortem sibi uterque conscivit.* Vö. H. BERTHOLD: „Die Gestalt des Them. bei Cicero.” *Klio* 43—45 (1965), 39 skk.

⁵ A Coriolanus-hagyománynak themistoklési elemekkel való bővítése másutt is megfigyelhető. Pl. Plutarchos megható jelenete a büszke rómainak az ellenséges vezér előtti megalázkodásáról (Cor. 23,1, vö. Dion. Hal. VIII 1) nem egyéb, mint Themistoklés „tragikus színészi mutatványa” (Them. 24,5) Admétos házában. Vö. TH. MOMMSEN: *Röm. Forsch.* II (Berlin 1879), 118,14. j.

⁶ Vö. D. FLACH: Einführung in die röm. Geschichtsschreibung. Darmstadt 1985, 92 sk.

⁷ Suet., Div. Iul. 6,2.

⁸ L. Verg., Aen. V 704: Nautes, mint a *gens Nautia* ősapja.

⁹ L. a „Ciceroniana”-kötetben jelzett irodalmat: 25,15. j. Törlünk függetlenül ugyanígy ítélte meg Iulius Caesar szerepét a Proculus Iulius-történet felhasználásában C. J. CLASSEN is: „Romulus in der röm. Republik.” *Philol.* 106 (1962), 192 skk. (további érvekkel és bőséges irodalommal).

¹⁰ *Röm. Forsch.* II 151.

¹¹ Vö. 38,10: *documentum dedistis hostibus non cum Scipionibus extinctum esse nomen Romanum, et cuius populi vis atque virtus non obruta sit Cannensi clade, ex omni profecto saevitia fortunae emersurum esse;* Hor. C. IV 5,65.

¹² B. I.: *Innoxia flamma*. Listy filologické 106 (1983), 33 skk.

¹³ Erre R. M. Ogilvie mutatott rá kommentárjában *ad loc.*;
vö. Dion. Hal. VIII 32.

¹⁴ Röm. Forsch. I (Berlin 1864), 105; a patriciusok jegyzéké-
be utólag „becsempészett” családokról uo. III; vö. 123.1.

^{14/a} Vö. E. GJERSTAD: Legends and facts. Scripta Minora
Reg. Soc. Hum. Litt. Lundensis 1960—61/2 (Lund 1962) 45 sk.;
vö. azonban OGILVIE: i. m. 232.

¹⁵ A halikarnassosi Dionysios (IV 68) már a trójai nemzetsé-
gek közt tartotta számon.

¹⁶ Vö. Hor., Sat. I 7,33 sk.

^{16/a} Vö. W. DEN BOER: *Das Rombild in der ältesten röm. Lit.*
A „Historiographia antiqua” c. W. Peremans-émlékkönyvben
(Leuven 1977), 214,skk.: „Der paradigmatische Wert der römi-
schen Geschichte.” (Cincinnatus példája: 215.)

¹⁷ L. az 5. jegyzetben.

¹⁸ Vö. D. FLACH: i.m. 42 skk.

¹⁹ Uo. 61 sk.

²⁰ Az A. Debrunner-émlékkönyvben (Bern 1954), 151 skk.

²¹ D. TIMPE: Fabius Pictor und die Anfänge der röm. Historiographie. ANrW I 2 (1972) 928 skk., közelebbről a 944. lapon.
— Az „Aeneis” drámaiságáról szólván, e költői technika legkö-
zelebbi rokonaként már R. HEINZE (Vergils epische Technik,
Leipzig 1903, 458 skk.) a hellenisztikus (pontosabban a „peripa-
tetikus”) történetírást említette, és a felsorolt liviusi példák közt
Coriolanus történetéről sem feledkezett meg.

²² H. STRASBURGER: Zur Sage von der Gründung Roms. SB
Heidelberg, Phil.-hist.Kl. 1968/5 - Studien zur Alten Gesch. II
(Hildesheim—New York 1982), 1017 skk.

²³ Mindezzel (a Nagy Sándor-hagyománynak Itáliában már
a III. század *elejétől* megfigyelhető elterjedésével kapcsolatban)
behatóbban foglalkoztunk „De Fabio Pictore primo rerum
scriptore Romano” c. római előadásunkban. (Megjelent: *De ...
historiae initiis apud Romanos*. Romae 1987, 49 sqq.)

²⁴ I.m. 1054.

²⁵ Vö. A. ROSENBERG: Einl. und Quellenkunde zur röm.
Gesch. Berlin 1921, 155 skk.; újabban H. HILL: Dion. Hal. and
the origins of Rome. JRS 51 (1961) 68 skk.

²⁶ Vö. a meranói Colloquium Tullianumon elhangzott előadásunkkal: „De Cicerone, lumine et oculo litterarum Hungaricarum.” A *Ciceroniana* c. kötetben (Roma 1988), 52 sk.

²⁷ Vö. Germ.2,2 (a Tuisto tiszteletére énekelt ősi *carmen*ekről, *quod unum apud illos memoriae et annalium genus est*), amihez Justus Lipsius még Amerika felfedezőinek hasonló tapasztalatait is hozzáfűzte: „*nec Hispani aliter comperere apud novos Indos.*” A. Momigliano ezt az érdekes adatot Einhardus Nagy Károly-életrajzának 29. fejezetével egészítette ki: Perizonius, Niebuhr and the character of Early Roman tradition. *JRS* 47 (1957), 104.

²⁸ Einl. I² 446.

²⁹ H. DAHLMANN: „Zur Überlieferung über die altröm. Tafellieder.” *Abh. Akad. Mainz, Phil.-hist. Kl.* 17 (1950), 1191 skk.

³⁰ I. h. 111 skk.

³¹ Az utalás a „Lays of Ancient Rome” c. verseskötetnek (1842) szól. Ebben MACAULAY a *Niebuhr*tól (Perizonius után) újra „felfedezett” ősrómai „Ahnenlieder”-t formálta angol balladákká, amelyeket aztán a romantika szellemében németre is lefordítottak. Érthető, hogy az angol szakirodalomban Macaulay balladáira és a Livius-példányába írott bejegyzésekre gyakran történik hivatkozás, még ha nem is mindig az egyetértés jegyében. Vö. S. RYTKÖNEN: *B. G. Niebuhr als Politiker und Historiker.* *Ann. Acad. Scient. Fenn., ser. B* 156 (1969), 190 skk.

³² I. h. 112.

³³ Mednyánszky Alajos közvetett jelentőségéhez vö. B. I.: „Attila sírjának” historiográfiájához. *Ant. Tan.* 31 (1984), 235 sk.

^{33/a} A történeti múltrol mint „a létezés egyik leginkább változó tudatjelenségéről” filozofikusabban írta a minap Németh G. Béla (a *Nyugat* 80. évfordulója kapcsán: *Magyar Nemzet*, 1988. jan. 9.), hogy az „mindenkor és elsősorban érv és (?) argumentum jelen magatartásunk s vele jövőképünk, jövővagyunk, jövőalakításunk hitelének alátámasztására és igazolására”. Cinikusan G. A. ORWELL (1984): *Who controls the past controls the future; who controls the present controls the past.* — S. HEYM könyve, amelyre Szabó Imre emlékeztetett (*Dávid király krónikája*, 1973), még szkeptikusabb: minden kor „cáfolhatatlan hite-

lú” múlttal igyekszik törvényesíteni önmagát a jövő előtt. Az emberek pedig örömet hisznek a legendáknak, semmint a tényeknek („az ember az ő legendája”); az ítéletet az utánunk jövők mondják ki, de kimondhatják-e, amit tudnak vagy éreznek. A fiútól függ, hogyan él tovább az atyja az utókor emlékezetében, de mit örökíttessen meg Salamon, a bölcs, Dávid és Bethsabe szerelméről. A történetírónak számolnia kell azzal, hogy kortársai önnön kipellengérezésüket látják a múlt felidézésében, így legfeljebb ravasz célzásokkal mondhatja el a valóságot („*külsőországokban* az uralkodóknak nem tetsző személyekről kurtán vagy sehogyan sem emlékeznek meg”), ő maga kénytelen-kelletlen gazdagítja az Úr választottjának fennkölt képét. Heym kegye(le)tlen írása inkább Tacitus olvasóit igazítja el, de azért egy hatalomvágyó nép történelemmanipulálásának megértésében is segíthet.

³⁴ Vö. MOMIGLIANO: i. h. 112, 55. j.

³⁵ I. m. 109.

^{35/a} Vö. E. GJERSTAD: i. m. 65.

³⁶ OGILVIE: i. m. 105.

³⁷ Ugyanígy M. Valerius és az ifj. Tarquinius párviadalának leírásában (Liv. II 20,1 skk.; vö. OGILVIE 286 sk.). Ogilvie (285) Macaulay-nek a *lacus Regillus* melletti csata liviusi leírásához bejegyzett glosszáját idézi: „A purely Homeric battle.”

³⁸ MTA I. OK. 28 (1973), 348 skk.

³⁹ B. I.: A hellenisztikus történetírás műhelyéből. Ant. Tan. 27 (1980), 212 skk.

⁴⁰ Vö. Enn. frg.137 V.: *tractatus per aequora campi*; Vergilius leírásában: Aen. VIII 664 skk.

⁴¹Röm. Forsch. II 118 sk. és 142 sk.

^{41/a}Közben a Coriolanustól kiszabott határidők folyvást *csökkennek*: Dion. Hal. VIII 35,5 (harminc nap), 37,2 (három nap), 38,2 (azonnal); a fia lábát megcsókoló anya *látványának* elviselhetetlensége: VIII 54,1.

⁴² Vö. OGILVIE 441; RYTKÖNEN 199.

⁴³ I. m. 441 (további irodalommal).

⁴⁴ Ant. Tan. 27 (1980), 218,8. j.

⁴⁵ Fest. p.120 L.; OGILVIE 162.

⁴⁶ ANrW I 2, 901 sk.

⁴⁷ Vö. G. MARCONI: *Attilio Regolo tra Andronico ed Orazio*. RCCM 3 (1967), 15 skk.

⁴⁸ Vö. Luc., *Phars.* X 276 skk.:

*venit ad occasus mundique extrema Sesostris
et Pharios currus regum cervicibus egit.* . . .

A lucanusi sorok (és Tac., *Ann.* II 60) messze távlatokat nyitó értelmezése: „Semiramis Közép-Ázsiában?” *Ant. Tan.* 23 (1976), 218 skk.; vö. *Ant. Tan.* 27 (1980), 58 skk.

⁴⁹ Vö. E. S. GRUEN: *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. I (Berkeley — Los Angeles) 325 skk. (The reactions to conquest); a *summa imperii* átszállásának legfrissebb összefoglalása és irodalma: 328 skk. — Nemcsak a kezdő fejezete (Variazioni sul tema di Stratonice) miatt tanulságos — csak éppen kritikával olvasandó — Att. MASTROCINQUE könyve: *Manipolazione della storia in età ellenistica: I Seleucidi e Roma*. Roma 1983.

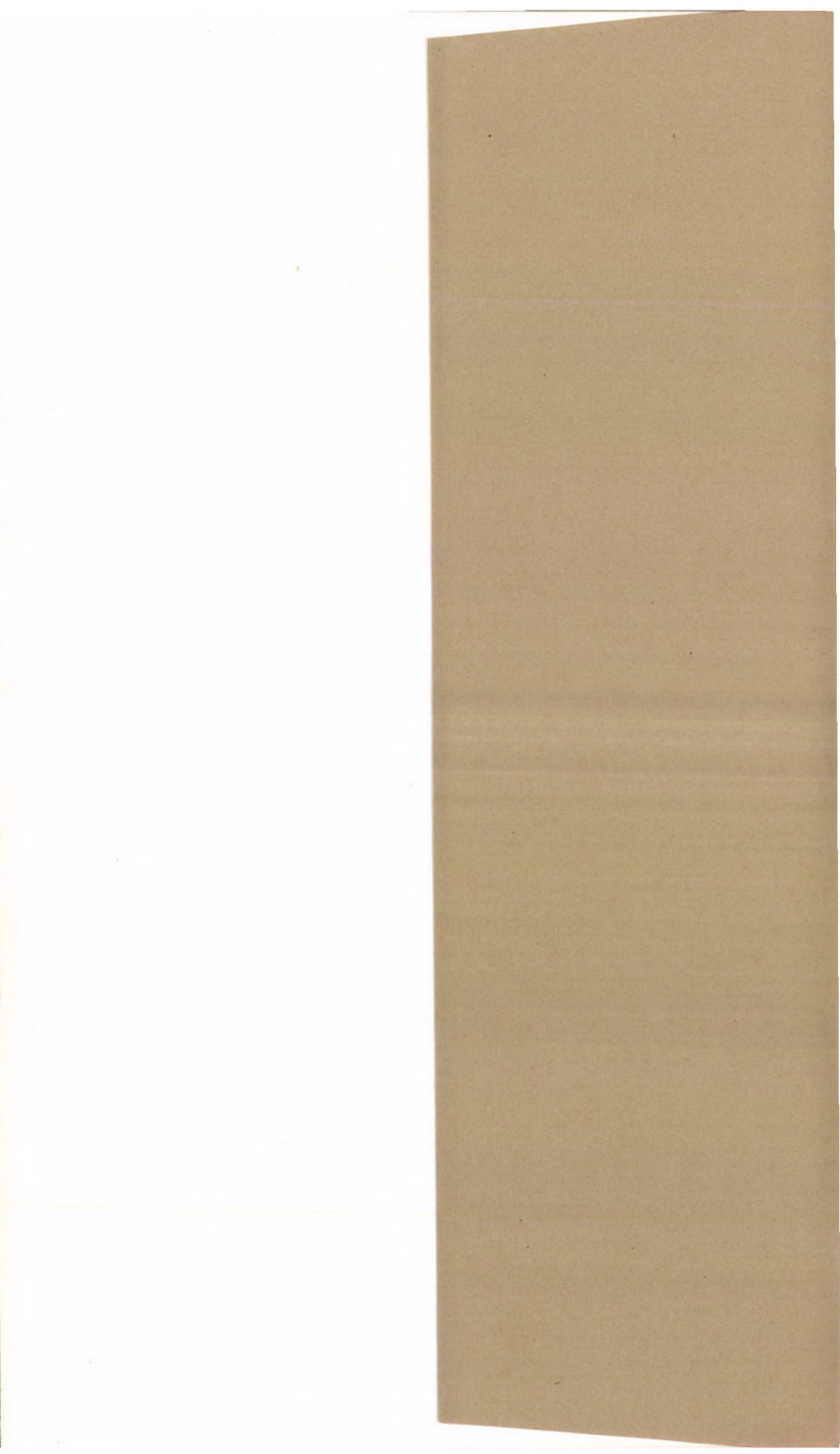
⁵⁰ *Pietatis ergo* említtem itt Hahn István nevét, aki úttörő tanulmányaival (*Appian und Hannibal*. *Acta Ant.* 1972, 95 skk., majd *Appian und seine Quellen*, a „Romanitas — Christianitas” c. Joh. Straub-émlékkönyvben, 251 skk.) a sokszor idézett, de mindmáig kevésbé felderített *kezdeményező*: Fabius Pictor alaposabb megismerésére indított. E nélkül nem született volna meg „F. P. és a Nagy Sándor-hagyomány” c. — neki ajánlott — dolgozatom (*Ant. Tan.* 1983, 199 sk.), sem a fentebb (23. j.) említett római előadás, és nem tekinteném feladatomban az első római történetíró érdemi feltámasztását. A fentiekből is kiderülhetett, hogy szerepe a római hagyomány kialakulásában mennyire meghatározó volt, de még messze vagyunk attól, hogy D. Timpe óvatosságát (1. a 21. jegyzetet) teljes joggal meghaladottnak mondhassuk. Egyetlen példa: A: MOMIGLIANO (i.h. 112, 54.j.) még mindig csak „figyelemre méltónak” minősíti E. PAIS réges-régi ötletét (*Studi Storici* 1894, 339 skk.), amely szerint „a Fabiusok cremerai pusztulásának hagyománya összefügghet Fabius Pictorral”. Pais „ötletét” azóta szinte bizonyosnak tekinthetjük. OGILVIE (kitűnő kommentárjában, 359 sk.) a „torz” római változatért, amelyet Dion. Hal. (IX 22,3) „mesékhez és színházi kitalálásokhoz” hasonlít, „*esetleg* a Fabiusokat” teszi felelőssé, vitathatatlannak mondja viszont, hogy a cremerai

vereség előadásának menetét (az esetetek számával együtt) a „párhuzamnak” érzett Thermopylai-jal való szinkronizálás szándéka határozta meg. — Időközben (1988. ápr. 15-én) az Ókortudományi Társaságban előadást tartottam „Fabius Pictor redivivus” címmel.

⁵¹ Székfoglalóm egyik meghallgatója, Miklóssy János hívta fel figyelmemet LUKÁCS Móric múlt századi „szemlei tanulmányára (essay)”: „Róma régi történetének hitelessége és eredete”. Bp., *Szemle* (1858), 220 sk. (két hosszú folytatásban). Csengery Antalnak ez az illusztris munkatársa az 1840-50-es évek mértékadó szakirodalmának (Niebuhr, Schwegler, Lewis, Macaulay, Bachofen, Mommsen stb.) ismeretében foglalta össze a Bachkorszak művelt olvasói számára mindazt, amit a kor színvonalán Róma történeti hagyományának kiformalódásáról tudni lehetett. Eredetiségre nem törekedett, de Machiavelliig és Perizoniusig visszamenő, európai tájékozottsága ma is figyelmet érdemel. Az akkori nézetkülönbségek azóta sem igen egyenlítődték ki, legfeljebb a régészet hozott fontos új eredményeket (hogy a hellenisztikus történetírás alaposabb ismeretét itt ne hangsúlyozzuk). Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy „a római hagyományos történetnek *nem minden* alkatrésze rege vagy írói koholmány” (321). Mi elsősorban a „koholmányok” történeti hátterének tisztázását tekintettük feladatunknak.

Mint utólag észleltem, „Róma romban” c. esszéjében (1968) Cs. Szabó Lászlót is foglalkoztatta Róma világhatalmi rangja, mint ami megkívánta, hogy egy parasztnép múltja olyan mítoszszá formáltassék, „amelyben ígéretesen már ott sejlik a birodalomszervező hivatás”. A tisztes múlt nem volt „szürke vagy szégyenletes a maga rideg valóságában sem”, de pl. az egykori etruszk hegemonia kínos tényét „csak a letűnt idők ködösítő átrendezésével lehetett megkerülni”.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó
és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990
Nyomdai táskaszám: 18927
Felelős szerkesztő: Munkácsy Katalin
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
Kiadványszám: 2742
Megjelent: 2,17 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0236-6258

Ára: 34,- Ft